

*prof. dr hab. Józef St. Zegar*¹

Zakład Ogólnej Ekonomiki
Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
Państwowy Instytut Badawczy Warszawa

Polskie rolnictwo w okresie dwóch przełomów – transformacji ustrojowej i integracji europejskiej

WPROWADZENIE

W ostatnim ćwierćwieczu – po kilkudziesięciu latach rozwoju rolnictwa w tzw. systemie realnego socjalizmu oraz obowiązywania doktryny uspołecznienia rolnictwa – nastąpiły dwa ogromnej wagi wydarzenia inicjujące i określające w znacznej mierze obecny przebieg trajektorii rozwoju rolnictwa. Pierwsze z nich dotyczy transformacji ustrojowej, obejmującej całość stosunków społeczno-gospodarczych i politycznych, a drugie przystąpienia Polski do Unii Europejskiej (UE). Z tymi wydarzeniami związane były istotne czynniki określające przemiany w rolnictwie. W pierwszym przypadku szczególne znaczenie dla rolnictwa miało: uwolnienie mechanizmu rynkowego (cen, liberalizacja handlu) i tym samym wycofanie się państwa z polityki nakazowo-rozdzielczej, kurs na likwidację rolnictwa uspołecznionego (zwłaszcza państwowego – PGR), likwidacja wielu instytucji rolnych, przy jednoczesnym tworzeniu nowych, prywatyzacja otoczenia rolnictwa (przemysł środków produkcji dla rolnictwa, przemysł rolno-spożywczy i obrót rolny), ograniczenie rynku pracy dla tzw. chłoporobotników oraz rozwinięcie polityki socjalnej wobec ludności rolniczej. W drugim przypadku najważniejsze dla rolnictwa było: objęcie go mechanizmami Wspólnej Polityki Rolnej (WPR), większa stabilizacja i przewidywalność polityki w okresach budżetowych UE, transfery środków budżetowych UE oraz dostęp do jednolitego rynku europejskiego.

Uwolnienie rynku zmieniło relacje między wzrostem ogólnoeconomicznym a rolnictwem – tak w ujęciu teoretycznym, jak i praktycznym (polityki makroe-

---

¹ Adres korespondencyjny: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB, ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa; tel. +48 22 505 45 49; e-mail: zegar@ierigz.waw.pl.

konomicznej). Relacje te były przedmiotem wielu analiz naukowych², w których wykazano, iż wzrost gospodarczy tworzy niezbędne warunki makroekonomiczne dla przeobrażeń struktury agrarnej – zwłaszcza poprzez absorpcję siły roboczej uwalnianej z rolnictwa, kreowanie popytu na produkty rolno-żywnościowe oraz akumulację środków niezbędnych na potrzeby restrukturyzacji i modernizacji rolnictwa. Absorpcja nadwyżek zasobów pracy rodzin rolniczych jest warunkiem koniecznym przyspieszenia zmian strukturalnych w rolnictwie. Mówimy tu o warunku koniecznym, ponieważ absorpcja siły roboczej zależy także od „pracochłonności” wzrostu gospodarczego. Mechanizmy ekonomiczne okresu transformacji sprzyjają wzrostowi gospodarczemu bez zwiększania zatrudnienia, co wynika zarówno ze zmian strukturalnych w gospodarce, jak i pracooszczęd- nego postępu technicznego. Prognoza demograficzna [GUS, 2010] skłania do hipotezy, że dopiero za kilkanaście lat pojawią się przesłanki wręcz koniecznego uwolnienia pewnej części zasobów pracy z rodzin rolniczych. Do 2020 r., mimo spadku liczby osób w wieku produkcyjnym o 2,2 mln (8,2%), wzrost gospodarczy nie zaabsorbuje całych nadwyżek siły roboczej w rolnictwie, co oznacza, że zasoby pracy w rolnictwie nie będą czynnikiem wymuszającym przyspieszenie zmian strukturalnych.

Akcesja do Unii Europejskiej oraz proces globalizacji wnoszą istotne korekty w zakresie makroekonomicznych warunków rozwoju rolnictwa. Popyt na produkty rolno-żywnościowe może być bowiem zaspokajany przez import, transfery środków z UE do rolnictwa dostarczają środków na modernizację rolnictwa, zaś emigracja ułatwia zdejmowanie nadwyżek zasobów pracy z rolnictwa.

Wyszczególnione wydarzenia wywarły wszechstronny i znaczący wpływ na polskie rolnictwo, w którym przemiany są ewidentne tak w zakresie struktur rolnych, jak i społecznej – instytucji, świadomości, kultury, edukacji itd. Nie sposób oczywiście w krótkim artykule zawrzeć wszystkich przemian. Dlatego ograniczymy się do zaprezentowania – naszym zdaniem – ważniejszych z nich, a mianowicie: ubytku potencjału przyrodniczego rolnictwa, koncentracji ziemi, specjalizacji i koncentracji (skali) produkcji rolniczej (upraw i chowu zwierząt gospodarskich), intensyfikacji nakładowej, efektów produkcyjnych, struktury społeczno-ekonomicznej oraz przyjazności dla środowiska.

Przedstawienie przemian w rolnictwie, wraz z ich syntetyczną oceną, stanowi podstawowy cel artykułu. Prezentacja odnosi się do poziomu całego kraju z wyróżnieniem okresu transformacji i integracji. Materiał faktograficzny stanowią dane statystyki publicznej – w zasadzie Głównego Urzędu Statystycznego (GUS).

---

² Można tu przywołać m.in. prace: [Lewis, 1955; Johnston, Mellor 1961; Schultz 1968; Woś, 1975; Woś, Zegar, 1983; Czyżewski, 2003; Mundlak, 2005].

WIELKOŚĆ I ALOKACJA GRUNTÓW ROLNYCH

Podstawowym i praktycznie niezastąpionym czynnikiem produkcji rolniczej jest ziemia użytkowana rolniczo. Wielkość fizyczna oraz jakość (żywność) gruntów rolnych przesądza o skuteczności pełnienia przez rolnictwo rozlicznych funkcji, w tym zwłaszcza funkcji żywnościowej i funkcji środowiskowej [Woś, Zegar, 2002; Brouwer, 2004; Huylenbroeck, Durand, 2003; Wilkin, 2010; Zegar, 2012]. Ma miejsce tendencja spadkowa arealu gruntów rolnych, która wynika tak z popytu na ziemię innych sektorów gospodarczych, zwłaszcza budownictwa komunalnego, infrastruktury technicznej, przemysłu, leśnictwa, jak też wycofywania działalności rolniczej z powodów ekonomicznych na mniej urodzajnych gruntach. Ubytek gruntów rolnych, przy rosnącym popycie na produkty rolnicze (na potrzeby wyżywienia oraz inne cele) wymaga zwiększenia produktywności ziemi, czyli zwiększenia plonów (zbiorów)³. Rolnictwo pełni także ważne funkcje środowiskowe (ekologiczne) – dostarczając wielu usług środowiskowych, ale też bierze udział w degradacji środowiska przyrodniczego. Stąd, współcześnie pojawia się wyzwanie wielkiej wagi, o wymiarze zarówno planetarnym, jak i krajowym, sprowadzające się do konieczności zwiększenia produkcji, przy zmniejszaniu presji na środowisko przyrodnicze.

Zmniejszaniu powierzchni użytków rolnych towarzyszy przesuwanie gruntów rolnych do gospodarki nieuspołecznionej – rolnictwa rodzinnego (tab. 1).

Tabela 1. Użytkowanie gruntów przez rolnictwo w wybranych latach^a

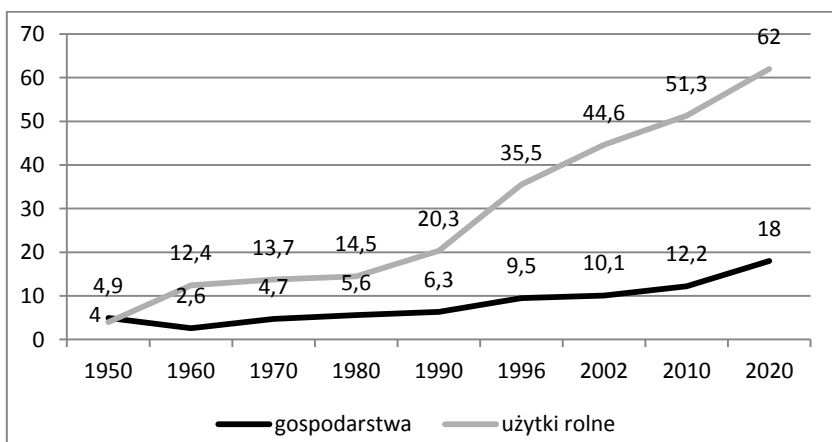
Wyszczególnienie	1990	2000	2005	2010	2012
Użytki rolne w rolnictwie (tys. ha)	18 720	17 812	15 906	15 503	15 611
– rolnictwo uspołecznione (tys. ha)	4492	2356	1901	1843	1787
– rolnictwo nieuspołecznione (tys. ha)	14 228	15 456	14 005	13 660	13 824
Użytki rolne w ogólnej powierzchni kraju (%)	59,9	57,0	50,9	49,6	49,9
Odsetek użytków rolnych w gospodarce nieuspołecznionej	76,0	86,8	88,0	88,1	88,6

^a Przytoczone dane należy traktować jako przybliżenie rzeczywistości ze względu na liczne zmiany metodologiczne; dane dla 2012 r., podawane przez GUS, zostały skorygowane, aby były porównywalne z danymi z lat poprzednich.

Źródło: opracowano na podstawie danych GUS.

³ Nadmienimy, iż odsetek gruntów wykorzystywanych rolniczo w ogólnej powierzchni kraju w ciągu 60 lat (1950–2010) obniżył się z około 2/3 do 1/2. Z rolniczego użytkowania ubyło bez mała 5 mln ha użytków rolnych (około 1/4), a w tym samym okresie liczba ludności zwiększyła się o nieco ponad 1/2 (o 52%).

Doniosłe znaczenie społeczne i ekonomiczne ma alokacja ziemi między gospodarstwa rolne czyli struktura agrarna (ściślej: obszarowa), w odniesieniu do której ograniczymy się do rolnictwa indywidualnego, pomijając przy tym działki rolne do 1 ha UR. Liczba takich gospodarstw systematycznie się zmniejsza (tys.): 1950 r. – 2762, 1960 r. – 2764, 1970 r. – 2726, 1980 r. – 2390, 1990 r. – 2138, 1996 r. – 2014, 2002 r. 1952, 2010 r. – 1559, 2012 r. – 1480, a w 2020 r. będzie to około 1100 tys. W strukturze agrarnej, przy absolutnym spadku liczby gospodarstw rolnych, systematycznie ubywa gospodarstw, które przyjmuje się jako średnie, oraz w przeciwieństwie do lat 70. i 80. XX w. – ubywa gospodarstw małych, a przybywa gospodarstw o większej powierzchni UR – w grupach obszarowych powyżej 15 ha UR⁴, w których dzięki przejmowaniu ziemi byłych państwowych gospodarstw rolnych oraz wewnątrz rolniczemu obrotowi ziemi jeszcze szybciej rośnie areal gruntów rolnych. Zilustrujemy to poprzez udział gospodarstw rolnych o powierzchni użytków rolnych o powierzchni 15 i więcej ha UR (rys. 1).

Rys. 1. Gospodarstwa rolne o powierzchni 15 i więcej ha UR na tle ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych w latach 1950–2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS; dane dla 2020 r.; prognoza własna.

Zwrócimy także uwagę na okresy rozwierania się krzywych: pierwszy związany jest z tzw. odwilżą popaździernikową (druga połowa lat 50. i pierwsza lat 60. XX w.), drugi – z zarzuceniem doktryny uspołecznienia rolnictwa i polityką wspierającą tworzenie gospodarstw specjalistycznych (lata 80.), trzeci – z likwidacją państwowych gospodarstw rolnych (ostatnia dekada XX w.) oraz czwarty – z akcesją do UE (od połowy pierwszej dekady bieżącego wieku). Szczególnie

⁴ W pierwszej dekadzie XXI wieku ubytek gospodarstw objął także grupę obszarową 15-30 ha UR.

znaczący jest wzrost liczby gospodarstw i użytkowanych przez nie gruntów w grupie obszarowej 50 ha i więcej. Otóż w 1996 r. takich gospodarstw było 9 tys. (0,4% zbiorowości gospodarstw indywidualnych powyżej 1 ha UR) a w ich użytkowaniu było 10,2% UR tej samej zbiorowości; w 2002 r. odpowiednie liczby wynosiły: 17 tys. gospodarstw (0,9%) i 16,0% UR, a w 2010 r. 24 tys. (1,5%) i 20,9% UR. W 2020 r., według oceny eksperckiej, będzie to co najmniej 30 tys. gospodarstw (niecałe 3% ogółu) oraz około 28% UR.

KONCENTRACJA PRODUKCJI

Procesy koncentracji ziemi ułatwiają koncentrację produkcji rolnej, którą ponadto wspierają procesy specjalizacji i intensyfikacji nakładowej. Te procesy z kolei są pochodną rosnącej komercjalizacji produkcji rolnej. Coraz mniejszą rolę w produkcji odgrywa obrót wewnętrzny (środki produkcji z własnego gospodarstwa rolnego), gdyż coraz większa część środków produkcji jest kupowana, a także coraz większa część wytworzonych produktów jest przeznaczana na potrzeby gospodarstwa domowego (spożycie naturalne).

Przemiany w rolnictwie są wyznaczone przede wszystkim przez czynniki ekonomiczne: popyt i opłacalność. W odniesieniu do opłacalności decydującą rolę odgrywają oczywiście ceny – od początku transformacji ustrojowej nie dekreteowane, lecz wyznaczone przez rynek – coraz bardziej przez Jednolity Rynek Europejski i rynek globalny. Ważne są oczywiście zmiany działowe produkcji rolnej (roślinnej i zwierzęcej) oraz technologie w produkcji zwierzęcej (przechodzenie na pasze przemysłowe, wielkość utrzymywanego stada). Te czynniki spowodowały znaczący spadek uprawy żyta i ziemniaków (malejące znaczenie jako paszy oraz niższa opłacalność w porównaniu z innymi uprawami), wzrost upraw paszowych dla skoncentrowanego chowu (mieszanek zbożowe na ziarno, kukurydza na ziarno), wzrost uprawy rzepaku i rzepiku (popyt, opłacalność), wzrost, a następnie spadek powierzchni pszenicy (konkurencja oleistych, konkurencja rynków zagranicznych), natomiast powierzchnia uprawy warzyw jest w miarę stabilna, co wynika z postępu w uprawie (plonowaniu) warzyw oraz zmiennej opłacalności produkcji warzyw (tab. 2).

Wyrazem specjalizacji jest zmniejszanie się liczby gospodarstw z poszczególnymi uprawami, przy równoczesnym zwiększaniu przeciętnej powierzchni uprawy poszczególnych ziemiopłodów. Dotyczy to zarówno upraw o rosnącym, jak i malejącym udziale w strukturze zasiewów. Na przykład liczba gospodarstw z uprawą buraka cukrowego w latach 1996–2010 zmniejszyła się 4-krotnie (z 258 tys. do 51 tys.), a także zmniejszyła się powierzchnia uprawy buraków cukrowych o 57% (z 383 tys. ha do 165 tys. ha), ale przeciętna powierzchnia uprawy w gospodarstwach z tą uprawą zwiększyła się z 1,5 ha do 3,3 ha.

Tabela 2. Powierzchnia zasiewów wybranych ziemiopłodów w gospodarstwach indywidualnych w wybranych latach (tys. ha)

Wyszczególnienie	1960	1970	1980	1990	1996	2002	2005	2010	2012
Zasiewy ogółem	13 294	12 568	10 995	10 930	10 684	9651	9972	9169	9342
Pszenvica	1151	1555	1277	1698	2025	2040	1845	1775	1778
Żyto	4714	3075	2547	1969	2204	1478	1341	999	986
Mieszanki zboż. na ziarno	215	397	656	1131	1233	1352	1427	1093	1270
Kukurydza na ziarno	17	4	5	26	36	230	229	255	414
Ziemniaki	2656	2505	2127	1690	1320	790	575	372	345
Rzepak i rzepik	47	169	75	138	140	284	340	662	519
Warzywa gruntowe	174	239	240	235	230	172	219	132	149

Źródło: opracowano na podstawie danych GUS.

Podobnie, mimo odmiennej sytuacji, nastąpiło zwiększenie przeciętnej powierzchni uprawy w przypadku rzepaku i rzepiku, bo z 5,1 ha w 1996 r. do 7,9 ha w 2010 roku. Odmienność sytuacji polega na tym, iż w tym przypadku zwiększyła się zarówno liczba gospodarstw z tą uprawą – z 27 do 84 tys. (tj. 3,1-krotnie), jak też zwiększyła się powierzchnia uprawy – z 139 do 662 tys. ha (tj. 4,8-krotnie). Znaczący wzrost skali upraw ma miejsce także w odniesieniu do kukurydzy na ziarno, sadów, ziemniaków i innych. Szczegółowo dokumentują to dane publikacji GUS [GUS, 2002; Józwiak i Ziętara, 2013].

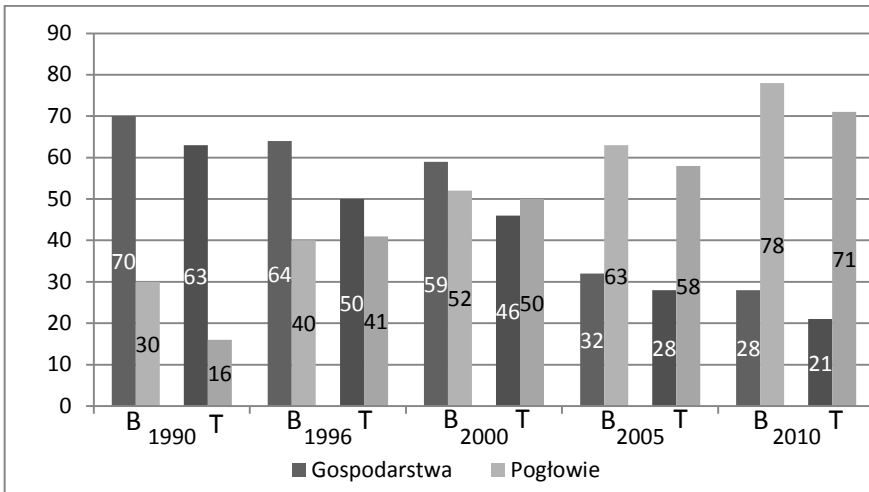
Analogiczny proces specjalizacji i zwiększania skali produkcji zachodzi w chowie zwierząt gospodarskich (tab. 3 oraz rys. 2).

Tabela 3. Zwierzęta gospodarskie w gospodarstwach indywidualnych w wybranych latach (tys. szt. fiz.)

Wyszczególnienie	1960	1970	1980	1990	1996	2002	2005	2010	2012
Bydło	7697	8964	9212	8320	6595	5226	5160	5419	5482
Krowy	5340	5411	5098	4362	3269	2739	2648	2510	2450
Trzoda chlewna	11 285	11 734	15 281	13 948	15 439	17 133	16 350	13 133	9505
Owce	3228	2682	2642	2781	427	311	289	246	246
Konie	2610	2493	1741	917	555	321	304	255	216
Drób kurzy	.	.	71 696	43 250	47 147	43 323	100 101	115 112	100 891
Sztuki duże (SD ^a)	11 345	12 033	11 614	9888	8181	7113	6907	6579	6047
SD/100 ha UR	64	76	82	70	54	48	49	48	43

^a Bydło, trzoda chlewna, owce, konie.

Źródło: opracowano na podstawie danych GUS.

Rys. 2. Odsetek gospodarstw indywidualnych z bydłem (B) i trzodą chlewną (T) oraz odsetek pogłowia bydła w stadach 10 szt. i więcej oraz trzody chlewnej w stadach 50 szt. i więcej

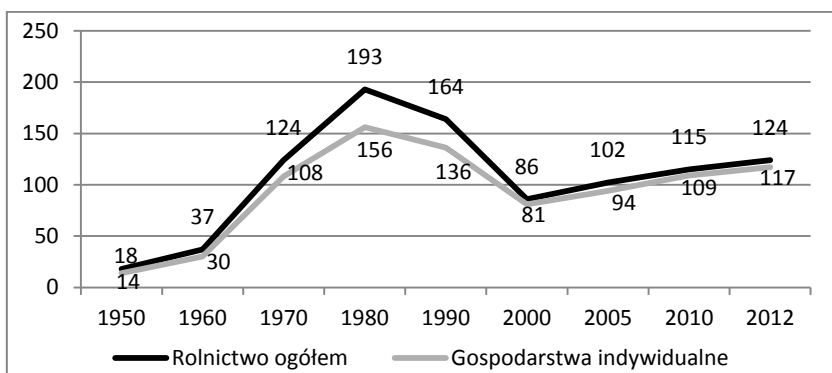
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

INTENSYFIKACJA NAKŁADOWA

Jednym z podstawowych czynników wzrostu produkcji rolnej w okresie uprzemysłowienia rolnictwa był wzrost zużycia tzw. przemysłowych środków produkcji, w szczególności nawozów, środków chemicznej ochrony roślin, różnego rodzaju preparatów przyspieszających wzrost i zwiększających produktywność. Zwiększały się również nakłady na mechanizację rolnictwa, ale te służyły przede wszystkim zastępowaniu siły roboczej żywej (zwierząt i ludzi) oraz wspomaganie pracy ludzkiej, w tym zmniejszaniu jej uciążliwości.

Po spadku nakładów kupnych na produkcję rolniczą w latach transformacji, akcesja do UE dała silny impuls do zwiększania nakładów. Dotyczy to zarówno nawozów mineralnych (rys. 3), jak i środków chemicznej ochrony roślin. Sprzedaż środków chemicznej ochrony roślin (w substancji aktywnej) wynosiła w 1990 r. – 7548 t, 1995 r. – 6962 t, 2000 r. – 8848 t, 2005 r. – 16 039 t, 2010 r. – 19 449 t, 2012 r. – 21 886 t.

Zwiększanie skali produkcji poprzez koncentrację upraw i stad zwierząt hodowlanych oraz intensyfikację nakładową prowadziło do podnoszenia płonów i produktywności zwierząt. Za przykład może posłużyć mleczność krów, która w rolnictwie indywidualnym zwiększyła się 3-krotnie w latach 1950–2012 (litr.): 1950 r. – 1577; 1960 r. – 2023; 1970 r. – 2346; 1980 r. – 2695; 1990 r. – 3042; 2000 r. – 3613; 2010 r. – 4382; 2012 r. – 4732.

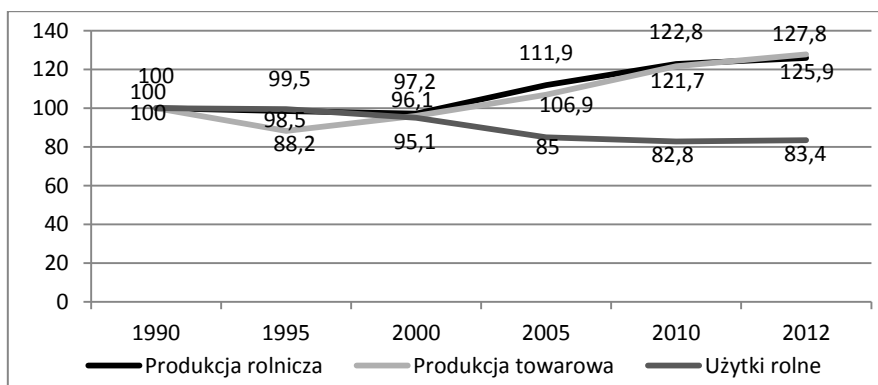
^a W latach 1950 i 1960 gospodarstwa indywidualne łącznie ze spółdzielniami produkcyjnymi

Rys. 3. Zużycie nawozów mineralnych (lub chemicznych) na 1 ha użytków rolnych (kg NPK)^a

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

EFEKTY PRODUKCYJNE

Transformacji towarzyszył spadek produkcji rolniczej, który został „przełamany” dopiero pod koniec pierwszej dekady bieżącego wieku. Zapaść dochodowa rolnictwa, jaka miała miejsce praktycznie aż do akcesji do UE [Zegar, 2008], nie sprzyjała modernizacji gospodarstw, podobnie jak uwarunkowania makroekonomiczne. Sytuacja zaczęła zmieniać się z początkiem pierwszej dekady XXI w. produkcja rolnictwa rosła i to pomimo spadku powierzchni UR. Akcesja do UE wzmocniła pozytywną tendencję w tym zakresie (rys. 4).

Rys. 4. Dynamika produkcji rolniczej, produkcji towarowej rolnictwa oraz arealu użytków rolnych (1990=100)

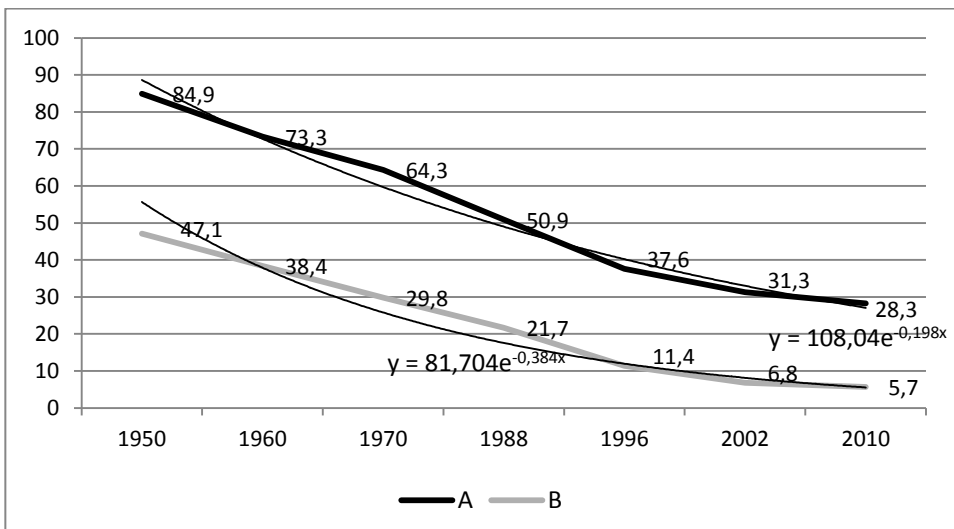
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

ŹRÓDŁA UTRZYMANIA GOSPODARSTW DOMOWYCH

Ogólną prawidłowość rozwoju społeczno-gospodarczego stanowi zmniejszanie się odsetka ludności, dla której rolnictwo stanowi główne źródło utrzymania. W samym zaś rolnictwie ma miejsce spadkowa tendencja gospodarstw domowych (rodzin) związanych z rolnictwem utrzymujących się jedynie czy nawet głównie z dochodu rolniczego (rys. 5). Takie gospodarstwa w badaniach statystycznych GUS określa się mianem gospodarstw rolników.

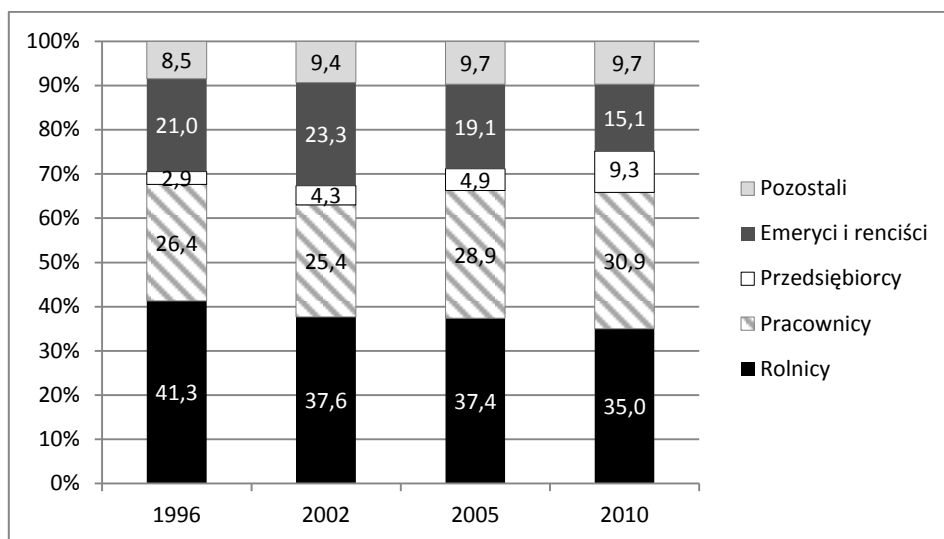
W okresie transformacji i integracji dokonały się znaczące zmiany w liczbie i strukturze źródeł utrzymania gospodarstw domowych związanych z rolnictwem. Biorąc pod uwagę gospodarstwa indywidualne o areale UR ponad 1 ha, liczba gospodarstw rolników zmniejszyła się w latach 1996–2010 o 302 tys. – z 820 tys. o 518 tys. (tj. o 37%), podczas gdy liczebność gospodarstw tej zbiorowości zmniejszyła się o 26%. W strukturze gospodarstw według źródeł utrzymania systematycznie spada odsetek gospodarstw rolników oraz gospodarstw emerytów i rencistów, rośnie natomiast odsetek gospodarstw pracowników, a zwłaszcza przedsiębiorców, za które uznaliśmy gospodarstwa prowadzące działalność pozarolniczą na własny rachunek z wykorzystaniem zasobów gospodarstwa rolnego (rys. 6).

A – odsetek gospodarstw rolnych będących głównym źródłem utrzymania dla gospodarstw domowych związanych z nimi;
B – odsetek ludności utrzymującej się głównie z rolnictwa.

Rys. 5. Gospodarstwa rolne według znaczenia rolniczego źródła utrzymania (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rys. 6. Struktura gospodarstw domowych związanych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego powyżej 1 ha UR według źródła utrzymania

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Modernizacja rolnictwa wiąże się z komercjalizacją produkcji rolniczej, co wraz z wpływem innych czynników powoduje także ograniczanie samozaopatrzenia (spożycia naturalnego). Odsetek gospodarstw rynkowych systematycznie rośnie i w 2010 r. wyniósł 61%, biorąc pod uwagę także gospodarstwa do 1 ha UR.

ZRÓWNOWAŻENIE POLSKIEGO ROLNICTWA

Obecnie coraz większej uwagi poświęca się temu, aby gospodarstwo rolne było prowadzone zgodnie z wymogami zrównoważonego rozwoju. W tym zakresie obraz nie jest jednoznaczny⁵. Z jednej strony rolnictwo polskie zachowało swój rodzinny charakter⁶, uniknęło skażenia gleb przez nadmierne nawożenie mineralne i stosowanie środków chemicznej ochrony roślin, uniknęło jak dotąd nadmiernej koncentracji produkcji zwierzęcej, zmniejszył się dysparytet dochodów oraz wydatnie podniósł się poziom wykształcenia użytkowników gospodarstw rolnych i znacząco poprawiła się infrastruktura techniczna na wsi. Z drugiej strony jednak ma miejsce zbyt duży ubytek gruntów rolnych, zarzucanie chowu zwierząt gospodarskich (około 40% gospodarstw powyżej 1 ha UR nie utrzymuje zwierząt

⁵ Zostało to udokumentowane obszernie w pracy [GUS, 2013].

⁶ Na gospodarstwa osób prawnych i innych jednostek organizacyjnych niemających osobowości prawnej przypada niecałe 10% UR.

gospodarskich), ponad połowę gospodarstw cechuje ujemny bilans substancji organicznej gleby, ponownie zwiększa się zużycie chemicznych nawozów i środków ochrony roślin, zbyt wysoki jest udział zbóż w strukturze zasiewów.

OCENA SYNTETYCZNA

Terapia szokowa początku lat 90. XX w. postawiła gospodarstwa rolne w niezmiernie trudnej sytuacji. Niekorzystne nożyce cen rolnych⁷, powrót do gospodarstw kilkuset tysięcy rzeszy pracowników zwolnionych z pracy w przedsiębiorstwach poza rolnictwem, spadek wsparcia budżetowego, likwidacja PGR i wiele innych czynników spowodowało zapaść dochodową rolnictwa [Zegar, 2008], regres w produkcji rolnej i wystąpienie efektu ślimaka.

Część gospodarstw rolnych zaczęła jednak stopniowo przełamywać bariery wzrostu i wkraczać na nową ścieżkę rozwoju, natomiast inne słabły lub nawet likwidowały produkcję rolniczą. Coraz wyraźniej zaczął się zaznaczać dualizm gospodarstw. Jednak, generalnie rzecz biorąc, sytuacja na rynku pracy oraz małe zdolności akumulacji środków nie dawały szans na przyspieszenie modernizacji i restrukturyzacji rolnictwa. Taką możliwość stworzyło objęcie polskiego rolnictwa mechanizmami WPR – usuwając barierę niedostatku kapitału – oraz zdejmując część nadwyżek rolniczych zasobów pracy poprzez emigrację, a także otwierając ogromny rynek zbytu.

LITERATURA

- Brouwer F. (ed.), 2004, *Sustaining Agriculture and the Rural Environment*, Edward Elgar, Cheltenham, UK*Northampton, MA, USA.
- Czyżewski A. (red.), 2003, *Makroekonomiczne problemy agrobiznesu w Polsce w okresie przedakcesyjnym*, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Zeszyty Naukowe nr 30, Poznań.
- GUS, 2010, *Prognoza gospodarstw domowych według województw na lata 2008–2035. Notatka informacyjna*, GUS, Departament Badań Demograficznych, Warszawa.
- GUS, 2012, *Charakterystyka gospodarstw rolnych. Powszechny Spis Rolny 2010*, GUS, Warszawa.
- GUS, 2013, *Zrównoważenie polskiego rolnictwa*, praca zbior. pod kier. J.St. Zegara, GUS, Warszawa.

---

⁷ Relacja cen produktów sprzedawanych przez rolników do cen towarów i usług nabywanych na cele produkcji rolnej i inwestycje w 1990 r. stanowiła zaledwie 42% w stosunku dla korzystnego dla rolnictwa roku 1989. W 2004 r. analogiczny wskaźnik nożyc cen rolnych stanowił około 66% w stosunku do 1990 r. W ostatnich latach wskaźnik nożyc cen rolnych jest korzystny dla rolnictwa – w 2012 r. wyniósł 109,5% w stosunku do 2005 r.

- Huylenbroeck G. van, Durand G. (eds.), 2003, *Multifunctional Agriculture. A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development*, Ashgate, Hampshire-Burlington.
- Johnston B.F., Mellor J., 1961, *The Role of Agriculture in Economic Development*, American Economic Review, Vol. 5, No. 4, s. 566–593.
- Józwiak W., Ziętara W. (red.), 2013, *Zmiany zachodzące w gospodarstwach rolnych w latach 2002-2010. Powszechny Spis Rolny 2010*, GUS, Warszawa.
- Lewis W.A., 1954, *The Theory of Economic Growth*, Richard D. Irwin, Homewood, H.
- Mellor J.W., 1966, *The Economics of Agricultural Development*, Cornell University Press, Ithaca, NY.
- Mundlak Y., 2005, *Economic Growth: Lessons from Two Centuries of American Agriculture*, Journal of Economic Literature, Vol. 43.
- Schultz T.W., 1968, *Economic Growth and Agriculture*, MacGraw-Hill, New York.
- Wilkin J. (red.), 2010, *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Woś A., 1975, *Związki rolnictwa z gospodarką narodową*, PWRiL, Warszawa.
- Woś A., Zegar J.St., 1983, *Gospodarka żywnościowa. Problemy ekonomiki i sterowania*, PWE, Warszawa.
- Zegar J.St., 2008, *Dochody w rolnictwie w okresie transformacji i integracji europejskiej*. IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Woś A., Zegar J.St., 2002, *Rolnictwo społecznie zrównoważone*, IERiGŻ, Warszawa.
- Zegar J., 2012, *Współczesne wyzwania rolnictwa*, WN PWN, Warszawa.

Streszczenie

W ostatnim ćwierćwieczu nastąpiły dwa ogromnej wagi wydarzenia, inicjujące i określające w znacznej mierze przebieg trajektorii rozwoju polskiego rolnictwa, a mianowicie transformacja ustrojowa oraz przystąpienie Polski do Unii Europejskiej. Wydarzenia te wywarły znaczący wpływ na rolnictwo. Terapia szokowa początku lat 90. XX w., jako sposób przyspieszonej transformacji, wytworzyła niekorzystne dla rolnictwa uwarunkowania wyznaczone przez niekorzystne nożyce cen rolnych, powrót do gospodarstw kilkuset tysięcy rzeszy pracowników zwolnionych z pracy w przedsiębiorstwach poza rolnictwem, spadek wsparcia budżetowego, likwidację PGR i inne czynniki, co spowodowało zapaść dochodową rolnictwa i regres w produkcji rolnej. Nato miast akcesja do UE dała silny impuls dla rozwoju rolnictwa poprzez objęcie rolnictwa mechanizmami WPR – osłabienie bariery niedostatku kapitału, stworzenie możliwości zdjecia części nadwyżek rolniczych zasobów pracy poprzez emigrację, a także dostęp do ogromnego rynku zbytu.

Celem artykułu jest przedstawienie ważniejszych przemian w rolnictwie pod wpływem wyróżnionych wydarzeń. Rzecz idzie o ubytek potencjału przyrodniczego rolnictwa, procesy koncentracji ziemi, specjalizacji i zwiększania skali produkcji rolniczej (upraw i chowu zwierząt gospodarskich), intensyfikacji nakładowej, syntetyczne efekty produkcyjne, przeobrażenia struktury społeczno-ekonomicznej oraz postęp w zrównoważeniu rolnictwa. W analizie wykorzystano dane GUS, zwłaszcza spisów rolnych i badań strukturalnych, co pozwoliło wykazać regres i zastój w rozwoju rolnictwa w ostatniej dekadzie XX w. i pierwszych latach I dekady XXI w. oraz wyrażne przełamanie zjawisk stagnacyjnych po akcesji Polski do UE.

Słowa kluczowe: transformacja ustrojowa, integracja europejska, gospodarstwa rolne

Polish Agriculture During the Two Breakthroughs – Political Transformation and European Integration

Summary

In the last quarter there took place two events of a great importance that initiated and defined to a large extent the course of the trajectory of the development of Polish agriculture, namely the political transformation and the Poland's accession to the European Union. These events had a significant impact on agriculture. Shock therapy in early 90-ies of 20th century, as a way of accelerated transformation, created unfavorable conditions for agriculture determined by adverse agricultural prices scissors, the return to farms of several hundred thousand number of employees made redundant in enterprises outside agriculture, the decline in budget support, the liquidation of state farms (PGR) and other factors which caused the collapse of agriculture and income decline in agricultural production. In contrast, the accession to the EU has given strong impetus to the development of agriculture by including to agriculture the CAP mechanisms – weakening the barriers of scarcity of capital, creation of possibilities to take off the part of the agricultural surplus labor resources through emigration, as well as access to a huge sales market.

The purpose of this article is to present the major changes in agriculture under the influence of distinguished events. The thing goes for the loss of natural potential of agriculture, the processes of land concentration, specialization and scale-up agricultural production (crop and livestock farming) intensification of volume, synthetic production effects, the transformation of the socio-economic structure and progress in the agriculture sustainability. In the analysis the data from Central Statistical Office, especially censuses of agriculture and structural studies were used. This allowed to demonstrate regression and stagnation in the development of agriculture in the last decade of the 20th century and the first years of the first decade of the 21st century and a clear breaking in phenomena of stagnation after the Polish accession to the EU.

Keywords: political transformation, European integration, agricultural holdings

JEL: O10